

Janusz Kuczyński

Archeologiczne przyczynki do badań nad architekturą i historią zamku Krzyżtopór w Ujeździe, pow. Opatów

Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego 6, 527-533

1970

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JANUSZ KUCZYŃSKI

ARCHEOLOGICZNE PRZYCZYNKI DO BADAŃ NAD ARCHITEKTURĄ I HISTORIĄ ZAMKU KRZYŻTOPÓR W UJEŹDZIE, POW. OPATÓW

Praca niniejsza stanowi zreferowanie wyników wstępnego rozpoznania archeologicznego, przeprowadzonego w ramach architektonicznych prac badawczych zrealizowanych we wrześniu 1965 r. przez dra Andrzeja Gruszekiego w oparciu o zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Kielcach.

Motywacja potrzeby, celu i zakresu prac archeologicznych dokonywanych w ramach badań *stricte* architektonicznych przedstawia się następująco. Ujmując ogólnie — program badawczy przyjęty dla obiektu wymagał przeprowadzenia szeregu prac ziemnych. Ich celem było dokonanie odsłoneń ukrytych pod powierzchnią elementów oraz nieczytelnych obecnie założeń architektonicznych zamku. Przy okazji odsłaniania np. interesujących wątków fundamentowych dokonywało się niszczenie przylegających do nich i tematycznie z nimi związanych uwarstwień. Zadaniem archeologii było więc zweryfikowanie tych warstw tak pod względem chronologicznym, jak i tematycznym. W rezultacie funkcja działania archeologicznego sprowadzała się do roli środka pomocniczego — dostarczającego dodatkowych informacji niezbędnych do rozwiązania szeregu postawionych zagadnień problemowych dotyczących obiektu.

Z tak nakreślonego umotywowania prac archeologicznych wynikała zarazem metoda postępowania badawczego, które, by spełnić postawione przed nim zadania, musiało w danym przypadku zostać pomyślane przede wszystkim jako rozpoznanie typu sondażowego. Poszczególne, niewielkie z reguły, wykopy sondażowe były, rzecz zrozumiała, zakładane w węzłowych punktach dla architektonicznej problematyki obiektu. Łącznie wykonano rozpoznanie w 26 odrębnych punktach. Jednak dwa z nich, to znaczy sondaże sygnowane numerami 15 i 18, składały się z kilku odrębnych, lecz usytuowanych w bezpośrednim sąsiedztwie oraz podporządkowanych jednemu zagadnieniu badawczemu wykopów. W ostatecznym więc rezultacie wyeksplorowano 33 wykopy sondażowe.

Eksploracja poszczególnych wykopów odbywała się systemem kolejnego zdejmowania warstw mechanicznych o dość znacznej miąższości. Uzyskiwany w ten sposób materiał zabytkowy nie mógł być, rzecz jasna, ściśle rozwarstwiony, zgodnie z poszczególnymi warstwami kulturowymi. Biorąc jednak

pod uwagę, że typologiczna zmienność wytworów w ciągu około stu pięćdziesięcioletniego okresu funkcjonowania zamku jest znikoma (bądź też archeologicznie jeszcze nie ustalona), poruszona sprawa rozwarstwienia materiału zabytkowego nie posiada pierwszoplanowego znaczenia. Materiał ten bowiem w przeprowadzaniu wnioskowań chronologicznych odgrywać może rolę wyłącznie orientacyjną — sam raczej będąc datowany faktami odnotowanymi w historii zamku. Ważniejszą natomiast rolę odgrywają pewne kategorie zabytków, zezwalające określić ze względu na swą specyfikę funkcjonalny charakter poszczególnych pomieszczeń (np. kuchnie, obiekty gospodarcze itp.), bądź będące potwierdzeniem postępującej rozbudowy lub dewastacji zamku. Ogólnie ujmując zabytkowy inwentarz był nieliczny. W niektórych zaś sondażach, zwłaszcza podporządkowanych badaniom uwarstwień fortyfikacji bastionowej zamku, materiały zabytkowe w ogóle nie wystąpiły.

Dokumentacja rysunkowa archeologicznych prac badawczych wykonana została w pełnym zakresie i bardzo starannie, dzięki czemu stanowi pełnowartościowy element w przeprowadzaniu analizy wykonanych prac oraz ustalaniu ich wyników. Lokalizacja wykopów nawiązana była do wprowadzonych reperów geodezyjnych oraz ujednoliconego systemu numeracji dzieł obronnych i składowych części zamku. Plan zbiorczy wykonany został chwilowo jako szkic orientacyjny. Posiadane współrzędne pozwalają jednak na dokładne nawiązanie ewentualnych dalszych prac wykopaliskowych do sondaży wykonanych w 1965 roku.

Podstawowe zagadnienia badawcze, których rozwiązaniu służyć miały sondaże, przedstawiają się następująco.

Przed ich wymienieniem — uwaga. Kolejność tematyczna została ujednolicona z następstwem zagadnień zastosowanym w pracy dra A. Gruszczyńskiego, dotyczącej architektonicznej problematyki zamku, a umieszczonej w bieżącym tomie „Rocznika”.

1. Uwierzytelnienie posiadanych informacji o istnieniu, przebiegu i konstrukcji dróg dojazdowych do zamku. Celem spełnienia tego zadania wykonano sondaże nr 1, 4, 5, 19.

2. Uzupelnienie zasobu informacji o fortyfikacji bastionowej zamku, zwłaszcza w zagadnieniach dotyczących ich budowy. Zadanie realizowano sondażami nr 2, 3, 6—9, 21—25.

3. Ustalenie użytkowych poziomów dziedzińca głównego, dziedzińca pałacowego oraz dziedzińców gospodarczych. Zadanie realizowano, eksplorując sondaż nr 18 c d oraz pośrednio nr 10, 12, 18 b e.

4. Wyjaśnienie sytuacji stratygraficznej w kuchniach zamkowych. Służyły temu sondaże nr 13, 15 a b c d.

5. Uzyskanie miarodajnych informacji dotyczących użytkowania zamku, zwłaszcza pod kątem stwierdzenia, czy użytkowanie było ciągłe, czy też istniały okresy, w których zamek nie był zamieszkały. Zadanie realizowano, eksplorując sondaże nr 10, 12, 13, 15 a b c, 17, 18 a b c.

Referując wyniki prac archeologicznych pominięto w zasadzie ścisłą deskrypcję poszczególnych odcinków badawczych, ograniczając się raczej do wyprowadzenia ogólnych wniosków, oczywiście po próbie należytego ich udokumentowania. Podejście takie wydaje się wystarczające do wyeksponowania tematyki wynikającej ze wstępnego i na niewielką skalę przeprowadzonego rozpoznania archeologicznego.

Drogi dojazdowe. W przedmiocie tym zostały w pełni potwier-

dzone informacje pochodzące z XVII-wiecznego źródła ikonograficznego¹. Stwierdzono więc istnienie związanych funkcjonalnie z zamkiem brukowanych, obmurowanych po bokach dróg dojazdowych, odchodzących promiennie od mostu. Bruk położony był bezpośrednio na warstwie stanowiącej produkt rozpadu skały calcowej. Jest to glina przemieszana z rumoszem skalnym, zawierająca ponadto nieliczne wtórne wtręty budowlane. Calcem — podobnie jak na całym obszarze zajęтым przez zamek — są środkowodewońskie łupki tworzące wkłady wśród dolomitu eiflu².

W profilu wykopu nr 1, po prawej stronie drogi dojazdowej widoczne było wyraźnie przecięcie nasypu stoku bojowego. Tworzywo nasypu stanowił rumosz skały calcowej wybrany w trakcie wykonywania pobliskiej fosy. Poświadczeniem jest typowe, skośnopasmowe uwarstwienie rumoszu skalnego, wynikające z kierunku narzucania go — w danym przypadku od strony fosy.

Materiały zabytkowe nieliczne. Były to fragmenty nowożytnych naczyń glinianych, szklanych i fajansowych; fragmenty XVIII-wiecznych kafli piecowych; skorodowane fragmenty przedmiotów żelaznych oraz lulka gliniana.

Materiały zabytkowe wystąpiły wyłącznie w narzucie nad brukiem. Tym samym ich pozycja stratygraficzna ustala chronologię warstwy na końcowy etap użytkowania drogi oraz następny okres zupełnego jej niewykorzystywania, już po opuszczeniu zamku przez ostatnich mieszkańców. Postępujący następnie proces dewastacji poświadczają niewątpliwie kafle piecowe pochodzące z popadającego w ruinę wyposażenia wnętrza pałacowych.

Materiał zabytkowy pochodzi z okresu między wiekiem XVIII (kafle piecowe) a schyłkiem wieku XIX czy nawet początkiem XX w. Przykładem tego ostatniego jest fragment talerza z lat 1884—1923³. Jak stąd wynika, najmłodsze te materiały nie mają z historią zamku nic już właściwie wspólnego.

F o r t y f i k a c j a b a s t i o n o w a. Wyeksplorowane sondáže upoważniają do wyciągnięcia następujących wniosków:

1. Sondáže, związane funkcjonalnie z bastionem „*Sihe dich fuhr*”⁴, dotyczyły wyjaśnienia systemu wypełnienia przestrzeni ujętej zewnętrznymi murami bastionu. Zbyt wąski zakres przeprowadzonych prac uniemożliwia dokonanie ustalenia — czy zaobserwowane rozwarstwienie wypełniska wynika z nasypywania ziemi i rumoszu skalnego pobieranych z różnych środowisk, czy też jest wyrazem uzupełniania wypełniska w związku z ewentualnym podwyższaniem murów bastionu. Wstępna obserwacja zdaje się potwierdzać drugą z tych możliwości. Miarodajnej odpowiedzi dostarczyć jednak mogą tylko dalsze wykopaliska poparte architektoniczną analizą wątków murowych bastionu.

¹ Rycina E. Dahlberga w dziele S. Pufendorfa. Połowa XVII w.

² Orzeczenie mgr E. Fijałkowskiej.

³ Talerz fabryki fajansów we Włocławku z lat 1884—1923; M. Swinarski, L. Chrościcki *Znaki porcelany i polskiej ceramiki*, Poznań 1948, s. 117, nr 428.

⁴ Nazwy bastionów podawane są zgodnie z planem E. Dahlberga, wymienionym w przypisie pierwszym.

2. Przekopy wykonane na drogach wałowych oraz barku bastionu „*Das hohe Rondeel*” ujawniły utrwalenie powierzchni dróg wałowych nieckowato wklęsłym brukiem, niedbale położonym, lecz umożliwiającym odprowadzenie wód deszczowych. Nad brukiem zalegała wtórna warstwa polumusowa o średniej miąższości 10 cm. Rumosz zalegający na niej wiąże się już z ostateczną dewastacją obiektu — ściśle — części zamku przylegającej do bastionu.

3. Sondáže związane z przybudówką do barku bastionu „*Die Croone*” ujawniły wielowarstwowość wypełniska nad sklepieniem kanału odpływowego. Rozwarstwienie rumoszu jest utrudnione skutkiem braku materiału zabytkowego, dającego się względnie precyzyjnie wydatować. Wydaje się jednak, iż dolne wątki rumoszu zostały naniesione celowo jako zaplanowane wypełnisko przestrzeni nadkanałowej; górne zaś, do głębokości przynajmniej 80 cm, są pochodzenia późniejszego, związanego z dewastacją zamku. Poświadczają to fragmenty naczyń fajansowych z XIX i XX wieku.

4. Sytuacja stratygraficzna w sondażu zlokalizowanym przy wyjściu przy bastionie „*Der Grawe munch*” nie została niestety jednoznacznie określona.

Dziedzińce. Badania wykazały, że wszystkie dziedzińce zamkowe nie posiadały utrwalonej nawierzchni. Stwierdzono ponadto, że powierzchnia dziedzińca głównego miała niewielki spadek w kierunku jego zachodniego naroża. Spadek był uzasadniony dążnością skierowania wód deszczowych do kanału odpływowego, którego przesklepiony wylot zewnętrzny odsłonięto w przybudówce do północnego barku bastionu „*Die Croone*”.

W sondażu nr 18 d, usytuowanym mniej więcej pośrodku głównego dziedzińca, zarysował się pierwotny poziom użytkowy, występujący na głębokości około 65 cm względem przyjętego reperu. Natomiast w sondażu nr 10, przy ścianie głównego korpusu pałacu, poziom ów wystąpił dopiero na głębokości około 100 cm. Zarejestrowany spadek powierzchni dziedzińca znajduje swe potwierdzenie w stratygrafii odbojów bramnych.

Nie utrwalony brukiem poziom użytkowy dziedzińca głównego zarysował się w profilu sondażu nr 18 d jako zalegająca niemal na stopie skalistego calca warstwa miąższości 11—15 cm. Warstwa uformowana z jednolicie przemieszanej, szaro zabarwionej gliny. Struktura warstwy jest klasycznym niemal przykładem dla warstw wyznaczających pierwotne poziomy placów, dziedzińców, dróg itp. miejsc o nie utrwalonej nawierzchni. Intensywne zazwyczaj ich użytkowanie, dokonywane się częstokroć w stanie silnego rozmiękczenia wodą, sprzyjało ciągłemu przemieszaniu warstwy nawierzchniej. Przemieszczenie to bezustannie niweczyło powstające naturalne uwarstwienia, łatwe np. do zaobserwowania w profilach nie użytkowanych a zamulanych dołów, zagłębień itp. Ciemne zabarwienie warstwy wyznaczającej nawierzchnię dziedzińca wywodzi się przede wszystkim z domieszek powstałych w wyniku procesów gnilnych substancji organicznych (np. drobnej roślinności, fekalii), których występowanie na dziedzińcu było w pełni uzasadnione. Uzyskana w wierzchniej warstwie kula żelazna o średnicy wynoszącej w obecnym, lekko skorodowanym stanie 42 mm jest również przykładem typowego inwentarza towarzyszącego tego rodzaju warstwom; obok numizmatów i innych drobnych przedmiotów codziennego użytku lub ich części, a ulegających łatwo zagubieniu. Wspomniana kula swą średnicą odpowiada w przybliżeniu kalibrowi falkonecików waksmańskich, które z pewnością wchodziły w skład wyposażenia bojowego zamku. Kula

ta może również być pochodzenia szwedzkiego z lat 1655—1657, kiedy to zamek był opanowany przez Szwedów⁵.

Warstwa zaprawy murarskiej ujawniona w wykopach na dziedzińcu pałacowym jest śladem prac murarskich przy wznoszeniu pałacu. Nie może więc być traktowana jako relikwist istniejącej tu posadzki dziedzińca. Świadczy o tym choćby jej miąższość — znaczna w bezpośrednim sąsiedztwie murów i malejąca w miarę oddalania się od nich. Niejasną natomiast i wymagającą wyjaśnienia w trakcie dalszych badań jest rola nieregularnej warstwy płaskich kamieni, ujawniona również w kilku miejscach dziedzińca pałacowego.

Kuchnia zamkowa. Materiały uzyskane w zespole sondazowym nr 15 a b c d w sondażu nr 13 przy jednoczesnej specyficznej strukturze warstw — w całej rozciągłości dokumentują wcześniejsze już ustalenia dra A. Gruszeckiego lokalizującego w tym miejscu kuchnię zamkową. Bardzo liczne połupane kości zwierzęce, duża ilość fragmentów naczyń szklanych, a zwłaszcza powszechnie używanych w wieku XVII naczyń glinianych produkcji ilżeckiej⁶, występujących w środowisku nasyconym popiołem i węglem drzewnym, są w danym przypadku jednoznacznym świadectwem. Zwraca przy tym uwagę fakt, iż zarówno w pomieszczeniach kuchennych, jak i bezpośrednim ich sąsiedztwie warstwy kulturowe odnotowały niezaprzeczone przerwy w użytkowaniu tych pomieszczeń. Wspomniane przerwy nie muszą być jednak traktowane jako świadectwo opuszczenia zamku. Równie bowiem dobrze dokumentować mogą okresy poświęcone na przetwarzanie wewnątrz kuchni i jej wyposażenia (np. przebudowa pieców), dokonywane w trakcie ciągłego użytkowania zespołu zamkowo-pałacowego.

Użytkowanie zamku. Odpowiedź na dość ważne pytanie — czy zamek, od momentu jego ukończenia około 1644 r. aż do ostatecznego opuszczenia około 1770 r., był zamieszkały nieprzerwanie, czy też przerwy takie następowywały — sprawa w świetle dotychczasowych badań sporo trudności wynikających ze zbyt małego zakresu przeprowadzonych prac.

Postawiony powyżej problem wyłania się ze szczególnie zmiennych kolei losu, jakim podlegał zamek w Ujeździe. Kilkakrotne dewastacje (choćby w latach 1655—1657) w pełni uzasadniają możliwość przerw jego użytkowania.

Niewielka długość sondażu związanych funkcjonalnie z murami (sondaże nr 10, 12, 18 a b e) spowodowała, że wyraziście zarysowały się w ich profilach warstwy związane bezpośrednio z pracami budowlanymi oraz późniejszą dewastacją obiektu. Natomiast poziomy użytkowe poza dziedzińcem głównym są znacznie mniej czytelne. I tak w sondażu nr 18 b wystąpiła wyraźnie warstwa wylanej zaprawy murarskiej z wierzchnim narzutem ceglany, dokumentująca prace przy wznoszeniu górnych partii

⁵ Dane o historii zamku zaczerpnięte z pracy A. Gruszeckiego *Bastionowe zamki w Małopolsce*, Warszawa 1962, s. 170—173.

⁶ Powszechność używania naczyń ilżeckich w XVII i XVIII w., a także naśladowanie wyrobów ilżeckich przez inne pracownie garncarskie są wzmiankowane w pracy A. Świechowskiej *Warsztat garncarski z końca XVII wieku* („Szkice Staromiejskie”, Warszawa 1955, s. 153—154).

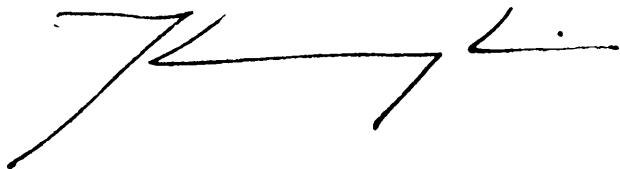
pałacu. W pozostałych, a wymienionych sondażach również uchwycono mniej lub bardziej wyrażenie zarysowane warstwy budowlane.

Za jednofazowością użytkowania zamku przemawia zasadniczo sytuacja w wykopie na dziedzińcu głównym. Rysująca się na nim jedność stratygraficzna nie jest jednak dostatecznym argumentem. Ewentualne bowiem rozwarstwienie skutkiem nikłej miąższości warstwy zostałyby z pewnością przemieszane podczas kolejnej fazy wykorzystywania zamku, a więc i dziedzińca; tym samym zatraciłaby się bezpowrotnie czytelność stratygraficzna dziedzińca.

Profil wykopu sondażowego nr 18 b dokumentuje jednofazowość użytkowania oraz poświadcza długi okres dewastacji pałacu po uprzednim jego spalaniu. Materiały w rumoszu są chronologicznie przemieszane, od najstarszych z XVII w. (ceramika ilżecka), poprzez XVIII-wieczne fajki typu „lulka”⁷, aż po wyroby fajansowe wykonane po 1945 r. Podobna sytuacja zarysowała się w sondażu nr 12 związanym z dziedzińcem gospodarczym. Natomiast uwarstwienie w sondażu nr 10 przy głównym korpusie zamku wykazuje przerwę, po której nastąpiło ponowne krótkie użytkowanie sąsiadującej bezpośrednio z sondażem części zamku. Materiały, w tym datujące kafle piecowe z XVIII w., potwierdzają późność ewentualnej drugiej fazy wykorzystywania tej części Krzyżtoporu.

W świetle opisanych powyżej wniosków przyjęć można roboczo, że zamek Krzyżtopór użytkowany był w zasadzie nieprzerwanie, z tym jednak, iż w schyłkowej fazie, bez wątpienia osiemnastowiecznej, wykorzystywano tylko pewne jego fragmenty. Pozostała i z pewnością przeważająca część obiektu była już wówczas ruiną. Ustalenie to jednak celem pełnego potwierdzenia wymaga dalszych prac badawczych, które równie dobrze mogą znacznie je zmodyfikować.

Podsumowując całokształt prac i ich wyników powyżej zreferowanych, raz jeszcze trzeba podkreślić, iż posiadają one wyłącznie wartość wstępnego rozpoznania obiektu. Tym samym zarysowuje się konieczność dalszych prac wykopaliskowych, zgodnych z nakreśloną problematyką badawczą obiektu. Wykopaliska takie z pewnością nie tylko uzupełniłyby przedstawiane tu ustalenia, lecz także przyczyniłyby się do rozwiązania szeregu pominiętych dotychczas zagadnień, których wyjaśnienie jest konieczne do należytego poznania historii tego wspaniałego ongiś pomnika architektury polskiej.

⁷ Chronologia „lulek” na podstawie prac: T. Żurowski *Fajki gliniane*, „Ochrona Zabytków” 1951, nr 1—2, s. 39—57; A. Swiechowska, op. cit., s. 154—155.

ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ
АРХИТЕКТУРЫ И ИСТОРИИ ЗАМКА КШИЖТОПУР В УЯЗДЕ
(ОПАТУВСКИЙ РАЙОН)

В рамках исследовательских работ, проведенных в 1965 году в замке Кшижтопур в Уязде, была совершена археологическая разведка, которая дала возможность установить следующие факты:

Въездная дорога замка отходила лучеобразно от моста, как это известно по сохранившимся иконографическим материалам. Дорога была вымощена, ее обочины обмурованы.

Вероятно было произведено поднятие бастионных фортификаций путем надстройки внешних стен и заполнения образовавшегося свободного пространства. Этот вопрос однако не выяснен окончательно.

Замковые дворы (главный, дворцовый и хозяйственные) не были вымощены. Главный двор был слегка наклонным, что давало возможность отводить дождевую воду.

Установлено, что помещения бывших замковых кухонь использовались с перерывами. Не удалось определить, являлись ли эти перерывы результатами проводимых когда-то ремонтных работ, или же они связаны с периодами, когда замок был не обитаем.

В итоге исследовательских работ была выдвинута гипотеза о том, что замок использовался непрерывно, однако к концу его существования обитаема была лишь небольшая его часть, остальные же строения лежали в развалинах.

ARCHAEOLOGICAL CONTRIBUTION TO THE RESEARCHES ON THE
ARCHITECTURE AND HISTORY OF THE CASTLE KRZYŻTOPÓR AT UJAZD
(THE OPATÓW DISTRICT)

The research works conducted in 1965 on the castle Krzyżtopór at Ujazd included also archaeological excavations, which resulted in ascertaining the following facts:

In accordance with the extant iconographic materials, the road leading to the castle departed radially from the bridge. Its shoulders were lined with bricks and its surface paved.

The bastioned fortifications were presumably heightened by means of overbuilding the external walls and supplementing the filling. As yet, however, this question has not been satisfactorily cleared up.

The castle courtyards (main, palace, and household) were not paved. The main courtyard sloped slightly to enable the draining away of rain waters.

In the accommodations housing the castle kitchens the breaks in their use were attested. It has not been conclusively established whether these breaks were due to repairs or else they attest to the periods of the abandonment of the castle.

As an outcome of the investigations, there has been put forward a hypothesis that the castle was in constant use. In its final stage, however, only a small part was inhabited whereas the remaining buildings already lay in ruin.